

пам'ятника: довжина 28 см, ширина 30 см.

Плита з сірого пісковикау із зображенням Голгофи, написи нерозбірливі. Розмір пам'ятнику: довжина – 90 см, ширина верхньої частини – 45 см, ширина нижньої частини – 35 см, висота – 20 см.

Плита з сіруватого пісковикау із зображенням Голгофи. Верхній правий кут зламаний. Є написи: «григор й мартиновъ кожвниковъ родилс# 1874 года фдврал# 24 дня крщцнъ 26 феврал# и умгръ 17 окт#бр# 1888 г».

Розміри: довжина – 130 см, ширина верхньої частини – 50 см, ширина нижньої частини – 35 см, висота – 12 см.

Плита з світло-сірого пісковикау із зображенням Голгофського хреста (у ґрунті). Написи відсутні.

Розміри: довжина – 120 см, ширина верхньої частини – 50 см, ширина нижньої частини – 35 см.

Плита з сірого пісковикау із зображенням хреста латинського типу на трикутному підніжжі. Написи: «мщанка города путивл# натал # давидова buttoва родилась 24 августа 1844 г сконча 8 апрдля 1906 го».

Розміри: довжина – 120 см, ширина верхньої частини – 55 см, ширина нижньої частини – 45 см, висота – 10 см.

Пам'ятник з пісковикау у вигляді колони. Пам'ятник ушкоджений, відбитий з боків та знизу. Є не досить розбірливі написи: «и здһсь покоитс# тһло петр ... 1858 г ... 1908 г 27 ...».

Розміри: довжина – 120 см, ширина верхньої частини – 20 см, ширина нижньої частини – 35 см, висота – 12 см.

Посилання

1. План застройки г. Путивля, утвержденный в 1784 г. // Фонды ДКЗ у м.Путивль: документ. – КН № 440/Д. 322.
2. Левитский И. Город Путивль. – М., 1905. – С. 32.
3. Дневник С.Н. Рождественского (история семьи священника Н.И. Рождественского). // Электронна версія.

Терентьева В.М., Ведмедь Т.А. Путивльський некрополь: Рассказовское кладбище

В статье представлены материалы некрополистических исследований с целью их введения в научный оборот.

Ключевые слова: некрополь, Путивль, Рассказовское кладбище, памятник, захоронение, плита.

Terentieva V.M., Vedmid T.A. Putivl necropolis: Rasskazivske cemetery

The article presents materials of necropolis research to their introduction into the scientific usage

Key words: necropolis, Putyvl, Rasskazivske cemetery, memorial, burial place, stove.

15.03.2013 р.

ЄВРЕЙСЬКИЙ НЕКРОПОЛЬ ЧЕРНІГОВА

В статті простежено історію виникнення та формування старовинного єврейського кладовища, його роль в житті єврейської общини Чернігова. Розглянуто епітафії, різьблений декор надгробків та особливості національної поховальної культури євреїв.

Ключові слова: євреї, некрополь, кладовище, надгробок, община, історія, Чернігів.

Єврейський некрополь – невід’ємна складова частина некрополю Чернігова. В основному, він представлений старовинним єврейським кладовищем, розташованим по вул. Любецькій. Багата єврейська культура проявилася в пам’ятниках кладовища та визначила його конфесійний характер.

Незважаючи на ґрунтовні археологічні дослідження території давнього Чернігова, науковці не приділяли належної уваги дослідженню міського некрополя. Наукове вивчення некрополів Чернігова започаткувала міська організація «Товариства охорони пам’яток і культури». Було створено секцію «Некрополь Чернігова», метою якої було обстеження стану некрополя Чернігова і його околиць, складання топографічних планів кладовищ, пошук могил видатних людей, вивчення архівних документів, створення картотеки і висвітлення результатів досліджень у пресі та інших засобах інформації. Результатом діяльності секції стали публікації в місцевій пресі про комплекси поховань воїнів радянської армії та жертв фашизму, а також про акти вандалізму. Тому комплексне дослідження єврейського некрополю як складової частини міського некрополю набуває неабиякого значення.

Початок дослідження єврейських кладовищ України відноситься до кінця XIX ст. Історію їх вивчення, епітафії та різьблений декор надгробків проаналізували в своїх працях М. Носоновський [1, 107-119] та Б. Хаймович [2, 103-106]. В 1998 р. вийшла книга Ю. Ходорковського «Єврейські некрополі України» [3], а у 2001 р. – опис єврейських кладовищ Чорнобиля та Горностайполя І. Дивного [4]. У 2000 р. Х. Бойко виконала кандидатську дисертацію на тему: «Архітектурно-просторовий уклад єврейських дільниць у містах та містечках Галичини у кінці XIX – на початку XX ст.» [5]. Сучасні науковці І. Муратов, Ю. Преступенко, А. Ліпська, О. Оврах продовжують дослідження некрополістичних пам’яток єврейського населення міст України.

Упорядники книги «Некрополі України» вважають, що єврейське та православне (руське) кладовища створюють своєрідний меморіальний ансамбль, який є одним із головних чернігівських історичних некрополів, започаткованих у XIX ст. [6]. В архівних документах точна дата заснування єврейського кладовища в Чернігові відсутня.

Ймовірно, воно було відкрито разом з міським православним кладовищем на північній околиці міста уздовж дороги на село Білоус на початку XIX ст. Площа кладовища постійно змінювалася. За планом Чернігова 1908 р. територія кладовища займала 2,5 га і воно мало майже квадратну форму. В 1953 р. два міські кладовища займали земельну площу 14,6 га, з них: руське – 10 га, єврейське – 4,6 га. Із загальної території кожного кладовища під могилами зайнято: на єврейському кладовищі – 59 %, на руському – 80 % [7, арк. 1]. Тобто з 4,6 га могилами було зайнято 2,7 га його площі. Обліку могил на єврейському кладовищі, як і на православному, не велося. Однак, на відміну від руського, єврейське кладовище не відносилось до переповненого похованнями і не підлягало закриттю. В 1968 р. за «Актом ревізії кладовищ м. Чернігова» єврейське кладовище припинило свою діяльність, хоча окремі поховання здійснювалися аж до 1974 р. Зараз кладовищем опікуються члени єврейської громади та працівники КП «Спецкомбінат КПО».

Єврейське кладовище з чотирьох боків оточене бетонним муром, вхід на нього з вул. Любецької. Від входу йде головна алея, яка поділяє його територію на дві частини: східну та західну. В західній частині знаходяться найбільш ранні поховання другої половини XIX – середини XX ст., в східній частині – поховання 50-70-х років XX ст. І Дивний запропонував схему кладовища, поділивши його на 6 секторів-дільниць за ознакою розподілу паралельними алеями-доріжками, частково заасфальтованими, з нумерацією ділянок та фіксацією найбільш примітних поховань на них [8]. Частина ранніх пам'ятників другої половини XIX ст. знаходяться у напівзруйнованому вигляді, деякі провалювалися в землю, написи на багатьох стерлися. Значну роль у зникненні пам'ятників і написів на них відіграли об'єктивні фактори: час, несприятливі кліматичні умови, відсутність елементарного догляду та ремонту, найменшу – дії вандалів. Біля бетонної огорожі кладовища уздовж вул. Любецької поодинокі пам'ятники розташовані хаотично. Ймовірно, вони були зрушені з могил під час будівництва огорожі. Майже в центрі кладовища знаходиться ділянка, вільна від могил площею майже 1 га.

Заснування єдиного конфесійного кладовища свідчить про внесок єврейського населення у розвиток Чернігова як міста. В різні періоди історичного розвитку він був неоднаковим, але загалом значним. На території Гетьманщини євреям дозволено було займатися торгівлею і посередництвом з 1783 р. Вони повинні були записуватися в міські стани міщанами й купцями. Перші відомості про євреїв на Чернігівщині відносяться до кінця XVIII ст. У 1802 р. в Чернігові вже було достатньо євреїв для того, щоб мати свою синагогу, школу і цвинтар [9, 373-375]. А в 1808 році у місті зареєстрували міщан євреїв: чоловіків – 459, жінок – 473. У середині XIX ст. чернігівські євреї перевершили чисельністю християн: 2741 євреїв, 2012

православних і 7 старовірів.

Загальна чисельність населення Чернігова у 1852 р. становила 6494 особи, з них 2741 – євреїв; за переписом 1897 р. – 27006 жителів, з них 8805 – євреїв; в 1910 р. – 33000 осіб, з них 13954 – єврея. Отже, чисельність єврейського населення упродовж XIX ст. коливалось від 29 % до 42 % від загальної кількості населення міста. В основному євреї були зайняті в харчовій промисловості, зокрема у виробництві борошна, крупи, горілки, спирту і тютюну та торгівлі, а також в садівництві [10]. Безсумнівно, середина XIX ст. – початок XX ст. – період найбільшого розквіту єврейського життя в Чернігові. До початку XX ст. склалася своєрідна культурна атмосфера в єврейських громадах міст України: Одеси, Львова, Бердичева, Чернівців, Чорнобиля та інших [11, 126-140].

Більшість віруючих євреїв Чернігова були хасидами. Варіанти ашкеназької культури, які побутували в різних регіонах України, також були розвинуті і на Чернігівщині. О.О. Русов зазначав, що серед євреїв Чернігова було 99,87 % іудейського віросповідання і лише 0,11 % – православних [12, 191]. В кінці XIX ст. – на початку XX ст. в Чернігові діяло 2 синагоги та 2 молитовні будинки [13, 4].

За традицією, як тільки чисельність євреїв в місті ставала значною, вони конституювалися в громаду. У 1847 р. в Чернігівській єврейській громаді нараховувалося 2783 члени. Найважливішими з-поміж усіх складників життя єврейської громади були синагога, кладовище, школа та лазня. Як наслідок єврейське життя досягало високого рівня організації.

Кладовище є другим за важливістю після синагоги предметом інтересу єврейської громади, тому вона намагалася мати в місті землю під власне общинне кладовище. Ділянка землі, що купувалася під єврейське кладовище, часто мала фіксовану площу, тому, коли вся площа була «заповнена», надгробки для «нових померлих» встановлювалися в основному на місцях найбільш старих поховань. Як правило, для кладовища відводилася територія за межами міста, іноді в декількох кілометрах. Найчастіше кладовище розташовувалося біля річки, на вершині або пологому схилі пагорба. Похорони і впорядкування кладовища перебувало у віданні похоронного братства. За традицією при кладовищі діяв будинок обмивання.

Ансамбль єврейського кладовища формувался поступово. Старовинні єврейські кладовища закладалися без чіткого планування, заздалегідь обміркованого поділу на алеї та доріжки. Модернізована система планування не торкнулася чернігівського єврейського кладовища. Ймовірно, чернігівська міська дума не вимагала від кагалу дотримання цього принципу. Єврейське кладовище, як і сусіднє православне, не поділяється на квартали. Плита-стела (мацева) була найбільш розповсюдженою формою намогильного пам'ятника єврейських поховань. На кладовищі бага-

то мацев з ярусною композицією, що представляють собою кілька паралельних, пластично пов'язаних образотворчих рядів – своєрідні багаторівневі побудови. Збереглися мармурові мацеві в лівій від входу частині єврейського кладовища у вигляді семиярусних стел, на могилі Н.А. Туровського, а також на жіночому похованні із зображенням світильника на верхньому ярусі. Саме світильник-менора вказує на жіноче поховання. Мотив світильника-менори, а також рослинний орнамент, висхідні до дерева життя, були найбільш поширеними.

Крім мацев на єврейському кладовищі зустрічаються такі форми надгробків, як стели, склепи, обеліски. Вони в основному виконані з бетону та цегли, деякі з граніту та мармуру. Зафіксовано лише один надгробок, виконаний з дерева.

Серед склепів єврейського кладовища частково збереглися лише чотири. Належність трьох з них через значні руйнування та відсутність епітафій встановити неможливо. Виділяється напівзруйнований склеп з червоної цегли, від якого залишилася тільки частина цоколя. В центрі його – пам'ятник Борису Соломоновичу Красильщикову – члену міської управи, гласному Чернігівської міської думи семи скликань, який помер в 1893 р. Пам'ятник виконаний з лабродориту, в середині надгробної плити вирізана гексаграма – шестипроменева зірка («могендовид» – «щит Давидів»), зовні по колу якої міститься епітафія російською мовою:

*«Горячо молят бога
Жена и дети
Об успокоении души
Дорогого мужа
Sit tibi terra levis»*

Зображення на надгробку зірки Давида набуло поширення на території Російської імперії лише в кінці XIX – поч. XX ст. «Sit tibi terra levis» (лат. «нехай земля тобі буде пухом»).

Гарно зберігся цегляний склеп без епітафії з цікавим архітектурним декором та гексаграмою, вирізаною на стіні. Також привертає увагу двоярусний цегляний склеп заввишки більше 3-х метрів, від якого збереглася тільки південна стіна з напівсклонами по кутах. Епітафія вирізана на івриті на плиті із сірого мармуру:

*«Жінка делікатна в етиці
пані цікава та шанована
Брух Лита дочка пана Моше,
померла місяця адар 12.03.1904» [14].*

Значна кількість намогильних пам'ятників кладовища відмінні від традиційних єврейських. Вони переполюються з надгробками, спорудженими на сусідньому християнському цвинтарі. Вплив християнських мотивів на будівництво єврейських надмогильних пам'ятників цілком зрозумілий. Майстри, які працювали на православному цвинтарі, виконували замовлення також єврейських родин,

переносячи ті зразки, які були найбільш поширені у цвинтарному оздобленні того часу.

Збереглося декілька гранітних пам'ятників у вигляді дерева із зрубленими гілками, по центру одного з них вирізано гексаграму з епітафією всередині на івриті. Подібний пам'ятник знаходиться на території господарської частини Єлецького монастиря в Чернігові, який був поставлений, як свідчить епітафія, на могилі дружини генерал-лейтенанта Ганни Василівни Шильдер-Шульднер (25.03.1821–7.03.1875) біля східної алтарної частини Успенського собору. Подібні пам'ятники збереглися і на сусідньому православному кладовищі, зокрема на могилі Олександра Івановича Тальвинського (помер 1989 р.). За розміром, технікою виготовлення та стилістичною композицією ці пам'ятники схожі між собою, тому можна припустити, що вони виконані на замовлення заможних чернігівських родин в одній майстерні в кінці XIX ст. Стає очевидним, що на чернігівських кладовищах ховали не за національністю, а за віросповіданням. Серед поховань старого православного кладовища зустрічаються єврейські, наприклад могила Егудиса Ізраїля Борисовича.

Порівняно з іншими намогильними пам'ятниками мацеві у своєму художньому і пластичному вирішенні були більш консервативними. Це виходило з ортодоксальності іудаїзму, де не відбувалися такі різкі зміни, як у християнській меморіальній пластиці.

Розмір, матеріал, різьба надгробків, їх сюжет, характер виконання, ступінь складності в усі історичні періоди були соціальною категорією. Зростання заможності єврейського населення Чернігова помітно позначилося на влаштуванні намогильних пам'ятників. Природно, що більш складне, трудомістке різьблення властиво пам'ятникам на могилах заможних людей – представників буржуазії та єврейської «релігійної аристократії». Їх пам'ятники перевершують звичайні своїми розмірами та декором. Виконані вони з граніту та мармуру, які привозили на пристані Вовчун та Байдачище, північніше від міста. Подібного роду пам'ятники, що відображають достаток чи знатність померлого, складають на кладовищах лише малу частину. Розмір та декор багатьох пам'ятників надзвичайно скромний.

Зберігся унікальний дерев'яний мацев з поховання Мойши Мордехая, який знаходився, вірогідно, на єврейському кладовищі. Зараз він зберігається в єврейській общині Чернігова. Мацев зроблений з дуба, на дошці розмірами 81 x 31 x 4,3 см, по центру якого вирізана епітафія на івриті, розташована в 9 рядків:

*«Здесь похоронен
Человек реб
Мойша сын реба
Мордехай умер
16 тамуза (июль-август) 1890 года
Да будет его душа завязана в узле жизни*

*Сендер пусть душа
Его будет освящена
Из Могилева»*

В епітафії згадується «реб Мойша», тобто рабин або вчитель Тори в релігійній школі. Враховуючи вживання в епітафії слова «реб», яке в XIX ст. застосовувалося в якості звертання по відношенню до кожного шанованого чоловіка, можна припустити, що Мойша був рабином. На думку В. Руденка, в епітафії вказано ім'я майстра, який виготовив цей надгробок – Сендер (Олександр) [15, 91-93].

Різні за розміром, товщиною, якістю, матеріалом мацеві оздоблені поєднанням символічної композиції та тексту. З кінця XIX – початку XX ст. епітафії стають двомовними або ж цілком складені російською мовою. У радянський період знання іврити поступово зійшло нанівець, і вже з 1920-х рр. стали з'являтися надгробні написи російською мовою. Епітафії, написані українською мовою, на єврейському кладовищі відсутні. Це пояснюється посиленням центристських, русифікаторських тенденцій в політиці радянського уряду. Окремі області культурного життя євреїв були затавровані як «буржуазний націоналізм» та неухильно переслідувалися. Це було головною причиною згорання культурної роботи з використанням історичної мови євреїв [16, 117].

В кінці XIX ст. мистецтво різьбленої стели, після більш ніж двовікового розквіту, починає згасати, не уникнувши долі всього народного мистецтва цієї пори. Сюжет втратив колишнє значення, малюнок став сухим, маловиразним. Лаконізм в трактуванні образів поступився місцем грубості, традиційності – випадковості. Майстри масово і повсюдно стали користуватися шаблонами, які внесли у вигляд стел згубну одноманітність. В кінці кінців мацеві стали витіснятися пам'ятниками інших форм. Таких надгробків на чернігівському єврейському кладовищі найбільше.

Серед пам'ятників XX ст. заслуговує на увагу оригінальна скульптурна композиція на могилі Калії Розалії Аронівни (1905-1975 рр.) у вигляді двох згорілих сірників, що нахилилися один до одного. Тут же поряд в межах могильної огорожі друга скульптурна композиція: фігури чоловіка та жінки, які сплелися в обіймах. Пам'ятник виділяється серед інших своєю забарвленістю в червоно-коричневий, світло-сірий та чорний кольори. Це єдиний на єврейському кладовищі пам'ятник, в якому проявився інтерес майстра до кольору. Також замовнику міг імпонувати і сам барвистий ефект, який різко виділяв поліхромний пам'ятник серед маси інших сірих.

Пам'ятники єврейського кладовища відображають наслідки подій 1905 р. На території України відбулася переважна більшість всіх жовтневих погромів 1905 р. За даними Єврейської енциклопедії, у губерніях, що перебували на території сучасної України, відбулося

588 погромів [17, 618-621]. Така їх велика кількість пояснюється тим, що на території України на початку XX ст. мешкало близько половини всього єврейського населення Російської імперії. Після обнародування Маніфесту 17 жовтня 1905 р. яскраво проявився антисемітизм, який мав соціальний та релігійний характер. 23 жовтня 1905 р. в Чернігові чорносотенці влаштували єврейський погром, пограбували єврейські магазини, лавки і будинки. В результаті постраждало 29 осіб, вбито 1 єврея та 1 українця [18, 124-134]. На єврейському кладовищі зберігся пам'ятник у вигляді двохярусної стели з шліфованого мармуру з епітафією на двох мовах: на івриті у верхній частині:

*«Никогда не забудем
Единственного в мире
И не забудем согласно
Уважения в наших душах
Нохим Абрамович Туровский
Большая потеря Израеля*

Благословенна память его» (переклад автора)

російською в нижній:

*«Нохим Абрамович Туровский
родился 1 марта 1880 года
убит 23 октября 1905 года»*

Туровські – заможна єврейська родина відомих чернігівських купців. Янкель Туровський протягом 1850-1860 рр. орендував у міської управи державний цегельний завод, що розташовувався на околиці Чернігова в «Урочищі Землянки». Після смерті Янкеля один з його синів Абрам в 1914 р. став власником цегельного заводу, який увійшов до числа найбільших заводів в Чернігові [19, 41-46]. Про заможність родини Туровських говорить той факт, що на початку XX ст. Авраам Янкелев Туровський мав дві садиби: одну – на розі Богоявленської та Шосейної вулиць, іншу – на Новоп'ятницькій вулиці на власній ділянці за містом. У складі першої були кам'яний будинок з розташованими в ньому крамницями [20, арк. 1-29].

І.Л. Шраг в автобіографії згадував, що у жовтні 1905 р. погром єврейських магазинів відбувся на головній вулиці Чернігова – Богоявленській [21, 50-51]. Саме там знаходився будинок з крамницями купців Туровських, при пограбуванні яких, вірогідно, було вбито Нохима Абрамовича Туровського – 25-річного сина купця Абрама Туровського.

Дорогий матеріал (мармур) та висока якість виготовлення стели над могилою Н.А. Туровського свідчить про високу вартість пам'ятника та підтверджує високе соціальне становище його замовників – родини купців Туровських.

Про участь євреїв в подіях 1917 р. свідчить пам'ятник чернігівцям Й.Л. Шильману та М.С. Муринону, які воювали на боці Червоної гвардії. Восени 1918 р. як уповноважений Всеукраїнського революційного комітету Йоахім Львович Шильман був головою Чернігівського підпільного ревкому. І

листопада 1918 р. його разом з Мойсеєм Муринсоном було розстріляно та закопано біля села Яцево під Черніговом. Після встановлення Радянської влади їх рештки були перепоховані на єврейському кладовищі. У Чернігові дві вулиці були названі їхніми іменами [22]. У 60-ті роки ХХ ст. на могилі був встановлений пам'ятник у вигляді обеліску з написом:

*«Здесь похоронены Черниговские
большевики и борцы
за Советскую власть
М.С. Муринсон
Н.С. Шильман
Погибшие
от рук Гетьманцев
1-го ноября 1918 г.
Героям, павшим за власть
Советов»*

Свідченням жорстоких подій громадянської війни в Україні (1918-1920 рр.) слугує мацев з суворою епітафією:

*«Яков Абрамович Ницберг.
Убит 24-го апреля 1919 г.»*

Під час погромів громадянської війни і голоду початку 1920-х рр. частина євреїв виїхала з міста. У 1926 р. в Чернігові проживало 10607 євреїв, тобто близько 30 % всього населення. У цей час остаточно змінюються та спрощуються композиційні схеми намогильних пам'ятників. Надалі конструкція і оформлення надгробків свідчать про зниження художнього рівня за рахунок стандартизації, розрив з єврейською поховальною традицією, застосування нових форм і матеріалів.

У 1938 р. населення Чернігова складало біля 70000 осіб. В роки окупації знищено 53435 мирних жителів та військовополонених. Населення міста зменшилося на 2/3. З приблизно 10000 євреїв, які залишилися в Чернігові до початку окупації, врятувалося тільки 260. Розстріли єврейського населення Чернігова відбулися вже в жовтні 1941 р. Після першої акції деякі євреї втекли з міста, але повернулися назад. Нацисти, виявивши євреїв, що повернулися, розстріляли їх 24 жовтня 1941 р. Місця масового розстрілу євреїв знаходяться в ярах Криволівщина, Ялівщина, Малий Рів, Березовий Ріг, в Подусівському лісі [23, арк. 1-5]. В урочищі «Березовий рів» поставлений обеліск, на передній площині якого мармурова дошка с написом: «На этом месте 18.11.41 г. немецкими фашистами были расстреляны 800 евреев, жителей Черниговщины».

Поховань періоду Великої Вітчизняної війни на єврейському кладовищі небагато. Зберігся пам'ятник у вигляді бетонної стели з вкрапленням мармурової крихти на могилі Давида Ісаковича Давидова – режисера і актора Київського театру юного глядача, загиблого від рук німецько-фашистських загарбників. За спогадами чернігівського краєзнавця В.Ф. Косовця під час фашистської окупації на

кладовищі відбувалися розстріли мирних жителів та військовополонених. За переказом після поразки фашистських військ під Сталінградом в 1942 р. частину румунських солдат було розстріляно біля південно-східного кута, а частину пам'ятників та склепів знищено німецькими танками, які пройшли по його центру [24]. В роки війни євреї ховали своїх небіжчиків на сусідньому православному кладовищі, оскільки боялися розстрілів та погромів. Але православна громадськість Чернігова виступила проти єврейського ритуального поховання. З бесіди з Н.П. Сльозною, яка мешкала неподалік від кладовища по провулку Вокзальному, вдалося з'ясувати, що мав місце випадок, коли після похорону єврея на православному кладовищі труну з небіжчиком було викинуто з могили та підпалено.

Після війни єврейське населення міста піддалися новим обмеженням та утискам з боку радянської влади. Під час антирелігійної кампанії в 1959 р. в Чернігові була закрита остання діюча синагога. Рішенням облвиконкому від 18 березня 1959 р. Чернігівська громада була знята з реєстрації за «систематичне грубе порушення законодавства про релігійні культури» [25, 10]. В 1961 р. місцева газета надрукувала статтю проти ритуального поховання євреїв і згодом в 1968 р. єврейське кладовище було закрито. У 1970 р. єврейське населення Чернігова налічувало 4000 осіб, а за переписом 1989 р. – 4558 осіб. У 80-90-х рр. багато євреїв виїхало з України.

Завдяки своїй збереженості єврейське кладовище в Чернігові має історичну цінність. Оскільки значна частина єврейських кладовищ в Севастополі, Львові, Острозі, Дубно, Коломиї та інших містах України були знищені під час фашистської окупації та за часи радянської влади, сам факт заснування у місті єдиного кладовища за конфесійною ознакою свідчить про значну роль єврейської общини в житті Чернігова. Масовий характер поховань містить цінну інформацію про участь єврейського населення в історичних подіях минулого. Намогильні пам'ятники мають культурну цінність, оскільки епітафітаризований декор надгробків відображають особливості поховальної культури єврейського народу, зберігають важливу генеалогічну інформацію та відкривають можливості для соціального напрямку досліджень єврейської общини.

Посилання

1. Носоновский М. Об эпитафиях с еврейских надгробий Правобережной Украины / М. Носоновский // История евреев на Украине и Белоруссии. – Труды по иудаике. – СПб., 1994. – С. 107-119.
2. Хаймович Б. Резной декор еврейских надгробий Украины / Б. Хаймович // История евреев на Украине и в Белоруссии. – СПб., 1994. – С. 103-106.
3. Ходорковский Ю.И. Еврейские некрополи Украины / Ю.И. Ходорковский. – К., 1998. – 80 с.
4. Дивный И.В. Еврейские некрополи Чернобыля и Горностайполя / И.В. Дивный. – Винница, 2001. – 128 с.

5. Бойко Х.С. Архітектурно-просторовий уклад єврейських дільниць у містах та містечках Галичини у кінці XVIII – на початку XX століть: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. архіт.: 18.00.01 / Христина Степанівна Бойко; Нац. ун-т «Львів. Політехніка». – Л., 2000. – 19 с.
6. Некрополі України / [упоряд. І.В. Дивний, М.Т. Пархоменко, О.М. Титова]. – К., 1999. – 287 с.
7. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3855, оп. 3, спр. 134.
8. Некрополі України / [упоряд. І.В. Дивний, М.Т. Пархоменко, О.М. Титова]. – К., 1999. – 287 с.
9. Хижняков В. Черниговская старина (1765-1810): по архивным бумагам городской думы / В. Хижняков // Киевская старина. – 1890. – № 6. – С. 373-375.
10. Морозова А.В. Єврейське населення Лівобережної України у другій половині XIX – початку XX ст. / А.В. Морозова. – К., 2009. – 300 с.
11. Муратов И. Еврейская надгробная эпиграфика как источник истории еврейского народа в Западной Украине и Молдове / И. Муратов // Збереження єврейської історико-культурної спадщини як частки української та світової культури: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти: Збірник матеріалів наукових конференцій (12-14 листопада 2007, Львів) та Україно-єврейські взаємини: культурологічні, історичні, соціологічні аспекти, присвячена 90-й річниці проголошення ЗУНР (27-28 жовтня 2008, Львів). – Львів, 2010. – С. 126-140.
12. Русов А. Черниговская губерния по переписи 1897 г. / А. Русов // Земский сборник Черниговской губернии. – 1905. – № 7-8. – С. 191.
13. Маркевич Н. Чернигов: историческое и статистическое описание Чернигова / Н. Маркевич // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 10. – С. 4.
14. Некрополі України / [упоряд. І.В. Дивний, М.Т. Пархоменко, О.М. Титова]. – К., 1999. – 287 с.
15. Руденок В. Новое о надгробных еврейских памятниках Чернигова. / В. Руденок // Евреи Левобережной Украины. История и культура: Материалы III-го Международного научного семинара. – Чернигов, 2006. – С. 91-93.
16. Морозова А. Документи з історії євреїв у Державному архіві Чернігівської області / А. Морозова // Збереження єврейської історико-культурної спадщини як частки української та світової культури: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти: Збірник матеріалів наукових конференцій (12-14 листопада 2007, Львів) та Україно-єврейські взаємини: культурологічні, історичні, соціологічні аспекти, присвячена 90-й річниці проголошення ЗУНР (27-28 жовтня 2008, Львів) – Львів, 2010. – С. 117.
17. Еврейская энциклопедия. – СПб., 1908-1913. – Т.12 – С. 618-621.
18. Морозова А.В. Єврейські погроми 1905 р. у Чернігівській губернії / А. Морозова // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 124-134.
19. Степанова О. Цегельні Чернігова та їх власники / О. Степанова // Евреи Левобережной Украины. История и культура: Материалы III-го Международного научного семинара. – Чернигов, 2006. – С. 41-46.
20. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 10, спр. 2573.
21. Шраг І.Л. Документи і матеріали / І.Л. Шраг. – Чернігів, 1997. – С. 50-52.
22. Электронная еврейская энциклопедия. Чернигов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/article/14668>.
23. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3013, оп. 3, спр. 4.
24. Некрополі України / [упоряд. І.В. Дивний, М.Т. Пархоменко, О.М. Титова]. – К. – 287 с.
25. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область / [упоряд.: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко]. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – Кн. 3. – С. 10.

Бойченко С.Г. Еврейский некрополь Чернигова

В статтє прослежена історія виникнення і формування старинного єврейського кладбища, его роль в жизни еврейской общины Чернигова. Рассмотрены эпитафии, резной декор надгробий и особенности национальной погребальной культуры евреев.

Ключевые слова: евреи, некрополь, кладбище, надгробие, громада, історія, Чернигов.

Boichenko S.H. Jewish necropolis of Chernihiv

The article traces the history of the origin and formation of the ancient Jewish cemetery, its role in the life of the Jewish community of Chernihiv. Epitaph, carved decoration of the tombstones and burial particular national culture of the Jews are considered

Key words: Jews, necropolis, cemetery, tombstone, community, history, Chernihiv.

15.03.2013 р.

УДК 902:2-523.42

В.П. Коваленко
О.В. Терещенко

**ОХОРОННІ АРХЕОЛОГІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ ЦЕРКВИ СВ. ГЕОРГІЯ
В СМТ СЕДНІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО Р-НУ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ 2005 р.)**

В роботі оприлюднено результати археологічних досліджень церкви Св. Георгія в смт. Седнів Чернігівського р-ну, що мали місце 2005 р. Археологами розкрито залишки фундаментів церковних конструкцій, які дозволяють скласти повніше уявлення про історію даного храму.

Ключові слова: Седнів, Георгіївська церква, археологічні дослідження.

Реставрація та реконструкція пам'яток козацької дерев'яної архітектури є важливою складовою у справі збереження національної культурно-історичної спадщини. Залучення ж до реставраційних робіт археологів дозволяє розширити уявлення як про історію кожної конкретної пам'ятки, так і про розвиток будівельної традиції в регіоні.

Дане повідомлення має на меті публікацію матеріалів, отриманих внаслідок охоронних археологічних досліджень, що проводилися у зв'язку з реставрацією Георгіївської церкви в смт Седнів.

Церква Св. Георгія розташована на городищі Коронний Замок, історичному центрі Седнева (рис. 1). Споруджено її було між 1715 та 1747 рр. за підтримки місцевої козацької родини Лизогубів. У наступні роки вона неодноразово перебудовувалася. Найсуттєвіші зміни зовнішнього вигляду пов'язані з 1852-м та 2005-2006-ми рр. Після останньої реставрації храм має габаритні розміри 16 х 8 м. Споруда представляє собою центральний восьмигранний неф з прибудованим зі східного боку